

دیوان قصاید و غزلیات

نظم مرگنجوی

تدوین: مریم تنباکویی

سرشناسه	: نظامی، الیاس بن یوسف، ۵۳۰-۶۱۴ ق.
عنوان و نام پدیدآور	: دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی / تدوین مریم تنباکویی
مشخصات نشر	: قم: انتشارات ملورین، ۱۳۹۳
مشخصات ظاهری	: ۲۱۶ ص.
شابک	: ۹۳۹۷۹-۲-۱-۶۰۰-۹۷۸-۱۵۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: شعر فارسی - - قرن ۶ ق.
شناسه افزوده	: تنباکویی، مریم، ۱۳۵۰، گردآورنده
رده بندی گنگره	: PIR ۵۱۲۰ ۱۳۹۳
رده بندی دیویی	: ۸ / ۲۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۶۵۰۲۹۴

انتشارات ملورین

حکیم نظامی گنجوی

تدوین: مریم تنباکویی

ناشر: ملورین

صفحه آرا: منیژه گلستانی

طراح جلد: لیلا زاهدی فر

تاریخ و نوبت چاپ: زمستان ۹۳، چاپ اول

تیراژ: ۵۰

قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

صندوق پستی: قم، ۴۳۸۸-۳۷۱۸۵

melorin-pub@yahoo.com

۰۹۱۹۰۴۹۵۳۶۶ - ۰۹۱۲۴۵۱۰۴۳۰

فهرست مطالب

.....	مقدمه
۷.....	قصاید
۱۷.....	غزلیات
۷۱.....	دو بیتی‌های نظامی
۱۵۳.....	مقطعات و ابیات پراکنده
۱۵۷.....	رباعیات
۱۶۵.....	نام نامه
۱۸۱.....	فهرست منابع و مآخذ
۲۲۷.....	

مقدمه

نظامی کیست؟

الیاس پسر یوسف پسر زکی پسر مؤید از مردم گنجه در حدود ۵۳۰ هجری در شهر گنجه از پدری ارانی و مادری از کردان مقیم اران^۱ به دنیا آمد و تعلیم و تربیت مقرر زمان را یافت و به کار شاعری پرداخت. نظامی در سال ۵۹۶ از دنیا رفت. وی صاحب زن و فرزند بوده که نام آفاق همسر او و محمد پسرش در ضمن داستان زندگانی او ذکر شده است و به همین مناسبت او را حکیم ابومحمد نظامی می‌گفته‌اند و این می‌رساند که او پدر پسری محمد نام بوده است.^۲

شخصیت نظامی

نظامی در وهله‌ی نخست مردی است بانقوی، پای بند به اصول اسلامی، زهدپیشه و گوشه نشین. البته با توجه به اوضاع اجتماعی عصر وی، او چاره‌ای جز گوشه نشینی نداشته است تا خویشتن را به فساد زمانه و اهل زمان نیالاید. با وجود گوشه نشینی گلایه‌های متعدد وی از همکاران، مردم، اهل زمان و حسودان، حاکی از آن است که از تنگ نظری عصر مصون نبوده است.

۱. رک نام نامه

۲. مجموعه مقالات بزرگداشت نظامی / محمد محیط طباطبایی ج ۳ / ۲۱۱

با وجود محیط فاسد و نگرانی‌های عمیق نظامی از کم مایگان و حسودان، وی معتقد است که شاعر خوب برای پول شعر نمی‌گوید. این نکته از انتقاد نظامی نسبت به سخن گویان مزد بگیر و دغل که شعر را به خاطر سیم می‌سرایند روشن می‌شود. وی آنان را عاشقان و مردگان زر می‌نامد و پیشنهاد می‌کند که شاعر اول در علم شرع کامل شود سپس شعر بگوید تا به گمراهی نیفتد. و در جای دیگر هم اشاره دارد که مایه‌ی کار او نه زر بلکه عشق است و از این جاست که ویژگی شخصیت نظامی، یعنی مناعت طبع او آشکار می‌شود.

ویژگی دیگر شخصیت نظامی، عفت قلم و بیان و در مجموع محبوب بودن اوست. به جز مخزن الاسرار، بقیه آثار نظامی صحنه‌های عاشقانه‌ی فراوانی دارد اما هرگز زبان و قلم را به ایجاد صحنه‌های رکیک سوق نداده است و می‌توان نظامی را از نظر ویژگی‌های اخلاقی، شاعری پرکار، صبور، با عفت، گوشه گیر، قانع، با نزاکت، با گذشت، مثبت، علاقه مند به شهر و دیار و خانواده و گریزان از جنجال و دربار و زندگی اشرافی دانست. به قول ادوارد براون: «کوتاه سخن آن که او را باید ترکیبی دانست از یک بلوغ عالی و شخصیت معصوم.»^۱

مشرب و مسلک نظامی

نظامی مسلمان معتقدی است و از اشعار او کاملاً روشن است که سنی مسلک است ولی روشن نیست که پیرو کدام یک از مذاهب اهل سنت می‌باشد. ایمان و اعتقاد او به رسالت نبی اکرم ﷺ و خلافت خلفای راشدین به طریق سنیان کاملاً مشهود است. به علاوه تمام آثار او با نام و ذکر و نیایش و ستایش پروردگار آغاز شده است که مسلمانی او را نشان می‌دهد.

اعتقاد به روش اهل سنت به طور طبیعی شاعر را از نظر اصول به سوی فکر اشعریان سوق می‌دهد. نکته‌های فراوانی از شعر او قابل استنباط است که او را اشعری مسلک می‌نماید. از این قبیل است موافقت او به رؤیت خداوند به شرط تنزیه از زمان و مکان و مقابله، چنان که پیامبر ﷺ در شب معراج بدان دست یافت:

مطلق از آن جا که پسندیده نیست دید خدا را و خدا دید نیست
دیدنش از دیده نباید نهفت دیدن آن کس که به دید، نگفت
دید پیمبر نه به چشمی دگر بلکه بدین چشم سر این چشم سر

نکته‌ی دوم تبعیت از اشعریان است در موضوع جبر و اختیار که بنابر اصول آنان راه جبر را در موضوع خیر و شر برگزیده است:

ندارد فعل من آن زور بازو که با عدل تو باشد هم ترازو
بلی از فعل من فضل تو بیش است اگر بنوازیم بر جای خویش است^۱

اوضاع فرهنگی عصر نظامی

عصر نظامی، عصر کوردلی، تنگ نظری، تعصب‌ها و سخت گیری‌های مذهبی، سقوط ارزش‌های انسانی - اخلاقی و ضد خود گرایی است. در کنار این همه ارزش‌های ضد معنویت، فشارهای اقتصاد، جنگ‌های خانگی ستم شاهان، تجاوزهای مأموران حکومتی و رؤسای ایل‌ها و طایفه‌ها بر مردم محروم و زلزله و قحطی، اجتماعی را می‌سازد که حتی فریاد شاعران مدیحه پرداز را نیز بر آسمان می‌رساند. به عنوان مثال عبدالواسع جبلی متوفی در اواسط قرن ششم می‌گوید:

منسوخ شد مروت و معدوم شد وفا وز هر دو نام ماند چو سیمرخ و کیمیا
شد راستی خیانت و شد زیرکی سفه شد دوستی عداوت و شد مردمی جفا^۲

شعراى سرزمین اران و شروان و آذربایجان، در کنار هم از حکومت‌های مستقلی برخوردار بودند که به دست شدادیان عرب تبار و روادیان کردنژاد اداره می‌شد که همگی مانند اتابکان آذربایجان آن روزگار تابع و وابسته به ملوک سلجوقی عراق بودند و در آن قرنی که نظامی در آن به دنیا آمد و می‌زیست در سراسر ایران و آسیای صغیر و سرزمین شام و مصر یک چنین وضع مشابهی در زیر حکومت سلجوقیان برقرار بود که نمی‌توان

۱. همان / ۳۷ - ۳۶

۲. گنجینه‌ی حکمت / ۲۳

بدان عنوان ملوک الطوائفی داد، زیرا همه‌ی این فرمانروایان به نام سلطان سلجوقی ایران در کارها مداخله می‌کردند که خود آنان هم به نوبه‌ی خود وابسته به خلیفه و دستگاه خلافت عباسی شناخته می‌شدند.

از قضا چنین وضع عامی تا پایان زندگانی نظامی که چندان فاصله‌ای با غلبه‌ی خوارزمیان بر سلجوقیان نداشت، ادامه داشت. این فرمانروایان محلی از کنار رود سند تا تنگه‌ی داردانل و از رود تارکو و سیر تا کناره‌ی غربی فرات همگی در تشویق شعری زمان و از جمله نظامی به سرودن شعر عامل مؤثری بودند.

گرچه نظامی فطرتاً شاعر بود و دیوان غزل و قصیده‌ی او که امروز جزئی از آن باقی مانده است قدرت طبع شعر و ذوق فطری اش را به سخن سرایی خوب نشان می‌دهد؛ اما با وجود این باید پذیرفت که این درخواست‌های مکرر فرمانروایان شروان شاهی و روادی و اتابکی و سلجوقی، همه در اقبال و اقدام شاعر به سرودن پنج گنج منظوم او تاثیر مستقیم بخشیده است.^۱

مقام شاعری نظامی

در میان پنج شاعر بزرگ زبان فارسی دری که از سده‌ی چهارم هجری تاکنون از هزاران شاعر هم‌زبان در مقام و مرتبه‌ی برتری قرار گرفته اند، نظامی بعد از فردوسی و پیش از سعدی، مولوی و حافظ قرار دارد.^۲

نظامی از شاعرانی است که بی شک باید او را در شمار ارکان شعر فارسی و از استادان مسلم این زبان دانست. وی از آن سخن‌گویانی است که مانند فردوسی و سعدی توانست به ایجاد و یا تکمیل سبک و روش خاصی توفیق یابد.

نیروی تخیل شگفت‌آور نظامی، در تصویر صحنه‌ها، به کارگیری کلمه‌ها و لفظ‌ها در کمال زیبایی و آوردن تشبیهات و استعارات قوی فوق‌العاده است. نزدیک به پانصد مورد ترکیبات کنایی در آثار نظامی آمده است که قدرت ترکیب‌سازی، ایجاد و تسلط بر واژگان را نشان می‌دهد.

۱. مجموعه مقالات/ ج ۳/ ۲۱۴

۲. همان/ ۲۱۱

هرمان آته نیز لطافت بیان، همچنین عظمت و مهارت نظامی را در وصف طبیعت، استاد سخن پرداز دانسته و وی را استاد رمانتیک نیز لقب داده است.

اما امتیاز بزرگ نظامی در شعر، داستان سرایی اوست. گرچه پیش از وی این امر سابقه داشته است، ولی نظامی داستان غنایی را به چنان قله‌ی رفیعی رساند که پس از او هیچ کس نتوانست بر آن صعود کند. در واقع وی تا پایان قرن ششم توانست شعر تمثیلی را در زبان فارسی به حد اعلای تکامل برساند.

آثار نظامی که به پنج گنج معروف شد، آن قدر محبوب اهل ادب و شعر شد که بعد از وی قرن‌ها آب به دهان شاعرانی انداخت که قصد کسب شهرت داشتند. اما هرگز اینان به پایه‌ی رفیع نظامی نرسیدند. جلوه‌ی این تاثیر به قدری وسیع بود که بعد از نظامی نزدیک به شصت الی هفتاد نظیره بر تمام یا بخشی از پنج گنج او تصنیف کردند. مشهورترین این شاعران عبارت بودند از: امیرخسرو دهلوی، جامی، وحشی بافقی، سلمان ساوجی و خواجوی کرمانی.^۱

آثار نظامی

پنج منظومه‌ی مثنوی به نام پنج گنج یا خمسه معروف است. خود نظامی مثنوی هایش را گنج نامیده است.

من آن ذره‌ی خردم از دیده دور که نیروی تو بر من افکند نور

به نیروی تو چون پدید آمدم در گنج‌ها را کلید آمدم

(اقبال نامه/ ۶)

مخزن الاسرار

این منظومه که شامل ۲۲۶۰ بیت است، معرف جنبه‌ی عرفانی و اخلاقی شخصیت نظامی است. در این منظومه توجه به دل است که همه‌ی عارفان آن را خاستگاه حقیقت می‌دانند. نظامی پس از ذکر مقدمات با عنوان «در توصیف شب و شناختن دل» بحثی را

آغاز می‌کند. بعد با خود دوبار خلوت می‌کند. خلوت اول در «پرورش دل» است. از این خلوت ثمره‌ای می‌گیرد. خلوت دوم در «عشرت شبانه» است. از این خلوت نیز ثمره‌ای می‌گیرد. پس از دوبار خلوت به ذکر بیست مقالت می‌پردازد که در حقیقت محصول هایی است که از این خلوت‌ها به دست آورده است. شاعر در هر مقالت یک داستان می‌آورد. سرودن این اثر در ۵۵۲ ه.ق تمام شده است. مثنوی مذکور در زمره‌ی مثنوی‌های اخلاقی قرار می‌گیرد و در بحر سریع مطوی موقوف یا مکشوف (مفتعلن مفتعلن مفتعل «فاعِلن») سروده و به نام ملک فخرالدین بهرامشاه بن داود بن اسحاق سبجی کرده است.

خسرو و شیرین

این منظومه شامل ۶۵۰۰ بیت در بحر هزج مسدس مقصور و محذوف (مفاعیلین مفاعیلین مفاعیل «فعولن») سروده شده است. این اثر توسط حسودان نظامی سخت مورد انتقاد قرار گرفته و آن را بازگشت به فرهنگ پیش از اسلام دانسته‌اند. نظامی از این منتقدان با عنوان «حرف گیران و سگان غریب افکن» یاد کرده است. این مثنوی از نظر موضوع در ردیف مثنوی‌های غنایی قرار دارد و داستان عشق بازی‌های خسرو پرویز پادشاه ساسانی را با شیرین شاهزاده‌ی ارمنی بیان می‌کند. در عین حال آن را با نتایج اخلاقی و آموزنده به پایان می‌رساند.

لیلی و مجنون

این منظومه شامل ۴۷۲۰ بیت در سال ۵۸۴ ه.ق در بحر هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف (مفعول مفاعیلین فعولن) در مدت چهار ماه سروده شده است. داستان عشق نافرجام قیس بن ملوح از قبیله‌ی بنی عامر و لیلی بنت سعد از همان قبیله می‌باشد. اصل داستان عربی است و ظاهراً نظامی به مناسبت مضیق‌هایی که در پرورش آن می‌دیده است چندان علاقه مند به تصنیف آن نبوده است ولی جرأت سرپیچی از درخواست منوچهر بن اخستان (ابوالمظفر) را هم نداشته است.

نه زهره که سر ز خط بتایم نه دیده که ره به گنج یابیم

با وجود عدم امکان در بسط داستان، نظامی با تصرفاتی در آن یکی از زیباترین داستان‌های غنایی را در ادب پارسی به وجود آورد. به وجود این داستان در میان عرب‌ها ابن الندیم، ابن قتیبه، ابی الفرج اصفهانی و ابن نباته اشاره کرده اند.

هفت پیکر

این داستان به چند نام معروف است: هفت گنبد به مناسبت آن که هفت داستان توسط هفت کنیزک شاهزاده در هفت گنبدی که بهرام برایشان ساخته بود، بهرام نامه به مناسبت آن که شخصیت اصلی داستان بهرام گور است و هفت پیکر به مناسبت هفت تصویری که در قصر خورنق بر روی دیوار نقاشی شده است و آن صورت هفت زیباروی از هفت اقلیم جهان بوده است. تعداد بیت‌های هفت پیکر ۵۱۳۶ بیت در بحر خفیف مسدس مخبون مقطوع (فاعلاتن مفاعلن فعلن) است و در سال ۵۹۳ ه. ق تمام شده است. این منظومه داستان زندگی بهرام ساسانی است از کودکی تا سلطنت و رفتنش به غار که دیگر باز نگشت. در این میان داستان‌های هفت گانه‌ای از زبان هفت شاهزاده از هفت اقلیم بیان می‌شود. هریک از این داستان‌ها در هر روز از هفته که بهرام در یکی از هفت قصر مهمان یکی از هفت دختر می‌باشد، به زبان آنان جاری می‌شود. در پایان داستان‌ها، از خرابی ملک و گسترش ستم توسط وزیر او به نام «راست روشن» که از غفلت شاه سوء استفاده کرده است سخن به میان می‌آید و حمله‌ی چین به ایران و متوجه شدن پادشاه به وضع خزانه و کشور. پیامد آگاهی شاه رسیدگی به وضع ستم دیدگان و زندانیان است که هفت مظلوم به نمایندگی زندانیان دادخواهی می‌کنند و بهرام ضمن تنبیه وزیر به داد ستم دیدگان می‌رسد و در پایان به غاری می‌رود و دیگر باز نمی‌گردد.

اسکندرنامه

این منظومه در دو بخش شرف نامه و اقبال نامه تصنیف شده است. قسمت شرف نامه از آن جایی که جهان گشایی‌های بَری (بیابانی) اسکندر را نمایش می‌دهد به نام اسکندرنامه‌ی بَری و بخش دوم را به مناسبت سفرهای دریایی، اسکندرنامه‌ی بحری نیز گفته اند. همچنین اقبال نامه به نام خردنامه نیز مشهور شده است.

شرف نامه اسکندر را به عنوان قهرمانی پیروزمند یا جهانگشا و پادشاهی با عظمت تصویر می‌کند و اقبال نامه از اسکندر تصویری نظیر حکیم و پیامبر به دست می‌دهد. ظاهراً نظامی تصمیم داشته است این اثر را در سه بخش تصنیف کند. بخش اول شرف نامه شامل اسکندر فاتح، بخش دوم خردنامه شامل سیمای اسکندر خردمند و حکیم و بخش سوم اقبال نامه شامل چهره‌ی اسکندر پیامبر. احتمالاً کبرسن نظامی را وادار ساخته است دو بخش اخیر را در یکدیگر ادغام کند. شرف نامه شامل ۶۸۰ بیت در سال ۵۹۷ ه.ق خاتمه یافته است و اقبال نامه ظاهراً در سال ۵۹۹ ه.ق تمام شده و شامل ۳۶۸۰ بیت است. این منظومه در بحر متقارب مثنی مقصور (فعولن فعولن فعولن فعول) سروده شده است.^۱

دیوان قصاید و غزلیات

این طور که معلوم است نظامی به جز آثار فوق، دیوان شعری شامل بیست هزار بیت در قالب‌های قصیده، غزل و رباعی داشته است که ظاهراً همین مقدار که پیش روی شماست از آن باقی مانده است. در تدوین این کتاب از دو نسخه استفاده شده است. نسخه‌ی تدوین شده توسط مرحوم سعید نفیسی با نام دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی (چاپ شده در ۱۳۳۸) که ایشان از روی سه نسخه خطی ضبط کرده‌اند و نسخه‌ی مرحوم وحید دستگردی با نام گنجینه‌ی نظامی (چاپ شده در ۱۳۳۵) که از روی هفت نسخه گردآوری نموده‌اند. هر دو استاد جاوید نام ذکر کرده‌اند که نسخه‌های پیش رویشان مشابه هم بوده و از روی هم نوشته شده است.

مؤلف با ملاحظه و مقایسه‌ی ابیات هر دو نسخه، سعی نموده که در انتخاب لغات مبهم در بعضی از ابیات، آن را که موجه تر به نظر می‌رسد انتخاب نماید که البته ممکن است این قیاس خالی از خطا و شبهه نباشد.

لازم به ذکر است که در بخش غزلیات، چند بیتی به علت جا افتادگی‌های زیاد در نسخه‌ی اصلی، حذف شده‌اند که عبارتند از : غزل ۱۰ چهار بیت، غزل ۲۲ دو بیت و در غزل ۵۴ یک بیت.

و اما برای آشنایی خواننده‌ی محترم با تاریخ، جغرافیا و اشخاص مطرح شده در دیوان نظامی، نام نامه‌ای در پایان کتاب آورده شده است که امید است با مطالعه‌ی آن درک بهتری از شعر نظامی به دست آید و نیز پانویسی لغات و ابیات دشوار بتواند، نقش مؤثری در حظ خاطر خوانندگان فهیم ایرانی داشته باشد.

در پایان بر خود واجب می‌دانم که از همکاری و راهنمایی‌های مؤثر همکاران و معلمان گرانقدر ادبیات سترگ ایران، جناب آقای دکتر احمد عزتی پرور، جناب آقای موسی صباغیان و خانم راویه کرد افشاری و همدوره‌ی دانشگاهی ام در مقطع ارشد جناب حبیب الله گل آرای تشکر نمایم که با بزرگ منشی و دیدگاه سخاوتمندانه‌ی خویش مرا در گشایش رموز نکات ظریف و دشوار این دیوان یاری نمودند.

و ما توفیتی الا بالله العلی العظیم

قم - پاییز ۱۳۹۳